2020-21

'B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research ... 2020-21

Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 282 (CCLXXXII) | March, 2021

पेशवाईतील विधवांची स्थिती : एक अध्ययन

प्रा. डॉ. व्ही.जी. वसु

(इतिहास विभाग प्रमुख) डॉ. एच.एन. सिन्हा महाविद्यालय पातूर, जि. अकोला

प्रास्ताविक :-

मराठयांच्या राजकीय इतिहासाचा आराखडा आता बराचसा निश्चित झाला आहे. काही नवी साधने उपलब्ध झाली की तपशिलात भर पडतो जुन्या कल्पनांना पुष्टी मिळते, एवढेच ! आता राजकीय इतिहासाचे पूर्वी सारखे अर्थाजन राहिले नाही. आता उत्सुकता आहे ती त्यावेळच्या लोकजीवनासंबंधीची. राजे लोकांच्या इतिहासात आपण विशेष लक्ष घातल्याने सर्वसामान्य लोकांच्या इतिहासाकडे दुर्लक्ष झाले होते. अठराव्या शतकात मराठी माणसाचे जीवन कसे होते, धार्मिक जीवनात परिस्थितीनुरुप काही बदल घडत होते का, उपजिविकेची साधने कोणत्या प्रकारची होती, लोकांचे सामाजिक जीवन कसे होते, प्रामुख्याने स्त्री जीवन कशा पध्दतीचे होते इत्यादी अनेकविध प्रश्न इतिहासाच्या अभ्यासकाला भेडसावू लागले. आणि त्यांची उत्तरे शोधून काढण्यासाठी तो धडपड करू लागला. त्यातून मराठयांचा सामाजीक इतिहास बऱ्याच अंशी प्रकाशात आला. तत्कालीन स्त्री जीवन कसे होते याबाबत माहिती मिळू लागली या, स्त्री जीवनाचा एक भाग म्हणजे विधवांचे जीवन होय. या जीवनाचाही अभ्यास होऊ लागला. प्रस्तूत लेखात पेशवे कालीन विधवांच्या जीवनाचे अध्ययन करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

स्त्रीचे समाजातील स्थान हे त्या समाजाच्या संस्कृतीची श्रेष्ठता मापण्याचे एक गमक असते. तिला समाजात मानाचे स्थान, पुरूषाबरोबरचे हक्क असतील तर तो समाज प्रगत आहे असे आपण मानतो. याउलट परिस्थिती असेल तर त्या समाजाची गणना आपण मागासलेल्या वर्गात करतो. स्त्रिचा दर्जा हा तीचे शिक्षण, आर्थिक स्वातंत्र्य, मतस्वातंत्र्य आणि सामाजिक जीवनात पुरूषाच्या बरोबरीचे स्थान इत्यादीवर अवलंबून असतो. पेंशवे काळात समाजामध्ये स्त्रिला काय स्थान होते प्रामुख्याने विधवांची दशा कशी होती हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न यालेखात केला आहे.

परंपरा व वारसा :-

अथर्ववेदातील काही मंत्र विधवेच्या पुनर्विवाहाला मान्यता देतात. म्हणजे प्राचीन काळी पुनर्विवाहाची पध्दती रुढ होती. असे दिसते शिवाय धर्मशास्त्रकाराने विधवेने आपल्या कुटूंबातील जवळच्या नातेवाईकाशी लग्न करण्यास हरकत नाही असे म्हटले आहे. कौटिल्यानेही पुनर्विवाहास मान्यता दिलेली आहे. इतकेच नव्हें तर सुमारे इ.स.पू. ३०० पर्यंत पतीच्या अभावी स्त्रिने अपत्य प्राप्त होण्यासाठी नियोग पध्दतीचा अवलंब करण्यासही मान्यता होती. महाभारतातील अशा नियोगाची उदाहरणे प्रसिध्दच आहेत. नियोगात सहसा दीरापासून संतती निर्माण केल्या जात असे.

पुढील काळात विधवाच्या पुनर्विवाहाला विरोध होवू लागला व तो निंद्य समजला जाऊ लागला. इ.स. २०० च्या सुमारास निर्माण झालेल्या विष्णूस्मृतीने विधवेला कडक ब्रम्हचर्य पाळावयास सांगितले आहे. मनूने सुध्दा विधवेने पुनर्विवाहाचा विचारही मनात आणू नये असे एके ठिकाणी म्हटले आहे. व्यवहारात असे दिसून येते की विधवेचा पुनर्विवाह ब्राम्हणांमध्ये अमान्य असावा इतर वर्णात मात्र तो चालू असला पाहिजे. चंद्रगुप्त विक्रमादित्याने मोठया भावाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या पत्नीशी स्वत: लग्न केल्याचे प्रसिध्दच आहे. मात्र नारदाने पाचव्या शतकात असे म्हटले आहे की स्त्रिचे लग्न केवळ एकदाच होते, या काळापासून पुढे तर विधवेचा विवाह पूर्णपणे निषिध्द मानला गेला.

साधारणपणे अकराव्या शतकापासून तर बालविधवांचेही विवाह होईना. [illegible] ही आहे हाच पर्याय शिल्लक होता. ज्या [illegible] उरले. [illegible] विधवेची हकीकत आहे समाजात अशा दुर्दैवी विधवा अनेक असत. विधवेच्या [illegible] झाली. [illegible] निर्णयसिंधू, स्मृतीमुक्ताफळे या ग्रंथात विधवांच्या केशवपनाची माहिती मिळते. वेदांमध्ये किंवा धर्मसूत्रांमध्ये केशवपन पध्दतीचा उल्लेख नाही. दहाव्या-अकराव्या शतकानंतर या पध्दतीचा [illegible] होऊ लागला. पेशवाईत तर [illegible] दारवले सापडतात. या काळात [illegible] बालविधवा सुध्दा [illegible] जगत असतांना दिसतात. एके काळी सुंदर असलेला चेहरा केशवपनाने [illegible].

धर्माचा आधार :-

धर्मशास्त्राचा स्वार्थी दृष्टीने विपर्यास करुन हिंदू स्त्रियांचा अनन्वित छळ केला. महाराष्ट्रात तर अठराव्या शतकात या छळाची परिसिमा झाली. मेलेल्या नवऱ्याच्या तिरडीला तिचे केस बांधल्याशिवाय तो स्वर्गात जावू शकत नाही असे धर्ममार्तंड म्हणू लागले. स्त्रिया या स्वभावत:च हलकट असतात, व्यभिचार हा त्यांचा नैसर्गिक स्वभाव आहे इत्यादी स्मृती ग्रंथातील वाक्ये खरी मानून पुरुषांनी तिच्यावर अपार अन्याय केला. पतीचा पत्नीवर हक्क असतो हे वाक्य एकवेळ कदाचीत आपण मान्यही करु, पण त्याची व्याप्ती परलोकापर्यंत वाढविली गेली आणि मेलेल्या पतीने त्याच्या जिवंत पत्नीवर हक्क कायम ठेवला.

धर्माच्या नावावर स्त्रियांच्या मनावर निष्ठेचा संस्कार केला जाई. आई तेच शिकवी. देवधर्म तेच सांगे. शिवाय विवाह हा धार्मिक विधी होता. त्यामुळे एकदा विवाह झाला की तो वजलेप मानला जाई. इतका की एखादी आठ-नऊ वर्षाची मुलगी विधवा झाली तरी तिच्या पुनर्विवाहाचा विचारही पापमय समजला जात असे.

स्त्रिचा विवाह एकदाच होवू शकतो :-

पेशवे काळात विधवेने सन्यस्त जीवन जगलेच पाहिजे अशी इतरांची व स्वत: विधवेचीही समजूत होती. वैधव्य ही दैवी आपत्ती होती. धर्मकाचनाप्रमाणे स्त्रिचा विवाह केवळ एकदाच होवू शकत असे. कारण विवाह हा संस्कार असून तो अभंग मानला जाई. त्यामुळे मुली बालवयात जरी विधवा झाल्या तरी दैवाचा वाटा मानून सन्यस्त आयुष्य जगत. स्त्रिचा विवाह केवळ एकदाच होवू शकतो हे तत्व पेशवेकाळात कसे पाळले जात होते हे पुढील उदाहरणावरुन स्पष्ट होते.

पेशव्याचा सेनापती परशूरामभाऊ पटवर्धन यांच्या आठ-नऊ वर्षाच्या मुलीवर दुदैवाने वैधव्याचा प्रसंग ओढवला. या बालविधवेचा पुनर्विवाह व्हावा यासाठी स्वत: पेशव्याने खटपट केली. तिच्या विवाहास शंकराचार्यांनी संमती द्यावी यासाठी पेशव्याने प्रयत्न केला. पण शंकराचार्यांनी समती दिली नाही. म्हणून पेशव्याने काशी येथील पंडितांचे शेकडो सहयानिशी पुनर्विवाहास संमतीदर्शक पत्र आणले. त्यानंतर शकराचार्यांनीही आपली संमती असल्याचे कळविले. पण तरी तो पुनर्विवाह झाला नाही. कारण पुण्यातील काही कर्मठ मंडळी परशूरामभाऊच्या बायकोस भेटली. विधवेच्या पुनर्विवाहाची नवीन चाल पाडून आपण धर्माचे अध:पतन घडवून आणू नये असा हट्ट आपण भाऊंजवळ धरावा असे त्यांनी तिला सांगितले. शेवटी सनातन्यांचा विजय झाला.

विषम विवाहातून वैधव्य :-

सुखोपभोगाच्या उत्कठेने किंवा संतती हवी म्हणून कितीतरी श्रीमंत लोक पन्नाशी उलटून गेल्यावर लग्न करीत. क्वचीत साठ-पासष्ट वर्षाचा जख्ख म्हाताराही बोहल्यावर उभा राही. बरं विवाह मात्र हे आठ-नऊ वर्षाच्या मुलीशीच करत. लग्नानंतर हे म्हातारे थोडया दिवसातच मरुन जात. त्यांच्या बालविधवाना अत्यंत निष्ठेने एकाकी आयुष्य जगावे लागे. नानासाहेब पेशव्याने मृत्यूच्या सहाच महिने आधी लग्न केले होते. पैठणचे वाखारे यांच्या मुलीशी लन करुन ते तर मेले. पण त्यांनी एक निरागस अजाण बालिकेला वैधव्याच्या खाईत ढकलून दिले. याप्रकारातून रामशास्त्री प्रभूणेही

एका बालविधवाच्या स्वप्नसृष्टीला आग लावली. सखाराम बापू तर सुटला नाही. त्यानेही साठाव्या वर्षी लग्न करून एका बालविधवाच्या स्वप्नसृष्टीला आग लावली. सखाराम बापू तर
सुटला नाही. त्यानेही साठाव्या वर्षी लग्न करून ... व लवकरच या सर्व स्त्रियांना वैधव्याचे दान दिले. नाना शहाणा होता. मात्र त्याने उतारवयात अनेक लग्ने केलीत. व लवकरच या सर्व स्त्रियांना वैधव्याचे दान दिले. नाना फडणिसा नंतर या सर्वांपेक्षा एक पाऊल पुढे टाकले त्याची पत्नी जिऊबाई नाना मेला तेव्हा ऋतुमतीही झाली नव्हती. ती पुढे सहासष्ट वर्षे विधवेचे लाचार जिणे जगली. अशा अनेक अजाण बालविधवा असत. विवाह म्हणजे काय हे कळण्यापूर्वीच त्यांच्यावर वैधव्याची कुऱ्हाड कोसळे. असे दीनपणे जीवन जगणाऱ्या स्त्रिया त्याकाळी उच्चवर्णियात बऱ्याच असत.

विधवेवर विविध बंधनांचे ओझे :-

धर्माने व समाजाने विधवा स्त्रिला बंधनात जखडून टाकले होते. पती मृत झाल्यावर तिच्यासमोर दोनच मार्ग उपलब्ध होते. वैधव्यनियमांचे काटेकोर पालन करणे किंवा सती जाणे. विधवेच्या आचरणाचे काही नियम होते. या नियमांचा भंग केल्यास ती एकटीच पतीत होत नाही तर तिचा पती स्वर्गलोकापासून पतीत होतो तसेच तिचे जिवंत माता-पिता-भाऊ सुध्दा पतन पावतात असे तिच्यावर बिंबविल्या जाई.

विधवेने एकदाच भोजन घ्यावे, उपवास व व्रत यांचे आचरण करावे, पलंगावर निद्रा घेवू नये, अंगाला तेल किंवा सुगंधी द्रव्य लावू नये, रंगीत वस्त्र परिधान करु नये काजळ घालू नये इत्यादी पथ्य तिला पाळावी लागत. तिने सर्व सुखांचा परित्याग करुन संन्यस्त आयुष्य जगावे अशी समाजाने सक्ती केली. तिने देहधर्म विसरावेत, मोहांच्या क्षणावर विजय मिळवावा अशी यात हेतुपुरस्सर योजना होती. समाजाने धर्माच्या नावाखाली विधवेला सर्व प्रकारच्या सुखापासून वंचीत केले. इतकेच काय पण सुखाची कल्पना सुध्दा मनात येणे पाप मानले गेले. विधवेने पातिव्रत्य करावे यासाठी तिच्यावर ही बंधने लादल्या गेली. ती बंधने जाचक व व्यक्तीस्वातंत्र्याच्या विरुध्द होती.

विधवेचे कुटूंबातील स्थान :-

कुटूंबकात विधवेचे दुर्दैव आडवे येई. घरात तिला हरघडी वाळीत टाकल्याचा अनुभव येइ. जेवणाचा प्रसंग कुटूंबात रोजचाच. आधीच तिला एकदाच जेवण मिळे आणि ते ही कुणाच्या सोबतीशिवाय कारण सौभाग्यवतीने विधवेच्या पंगतीस बसू नये असा नियम होता. सधवा आणि विधवा बहिणी-बहिणी असोत की मायलेकी असोत, हा नियम पाळावाच लागे. पहाटे किंवा शुभ कार्यास निघाले असता विधवेचे मुख पाहणे वर्ज्य मानीत. घरामध्ये विवाह, मौंज, बारसे यासारखा मंगल समारंभ होत असेल तर ती त्यात सहभागी होवू शकत नसे. तिला ते सर्व दुरुन कोपऱ्यात बसून पहावे लागे.

ब्राम्हण विधवाचे सोवळे तर फारच कडक असे. केशवपनासाठी त्यांना वारंवार न्हाव्यापुढे बसावे लागे. तेव्हा न्हाव्याच्या देहाचाही त्यांना विटाळ होई. विधवा जवळजवळ कुणालाच शिवत नसत. शिवाय पारोश्याने पाण्याला न शिवणे, खरकटा हात असल्यास पाण्याच्या साठयाला स्पर्श न करणे, ओवळ्या माणसाचा स्पर्श झाल्यास लगेच पानावरुन उठणे या सर्व बाबींचे पालन करावे लागे. सांसरी अशी कोंडी झाल्यामुळे क्वचीत प्रसंगी विधवा माहेरची वाट धरी. तेथे आईवडिलांचे छत्र असल्यास थोडाफार फरक पडे. पण भाऊ-भावजयांच्या राज्यात पुन्हा तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार सहन करावा लागे.

वैधव्य म्हणजे मृत्यूकडे जाणारी वाट :-

विधवेच्या आयुष्यात दुदैवाचा दाट काळोख पसरलेला असे. तिला रडायची देखील परवानगी नसे. रडल्यास तो अपशकून मानल्या जाई. मुंडन केलेले डोके झाकीत, उपासतापासांनी शरीर सुकवित, भावना मारुन ती विधवा आयुष्याच्या वाळवंटातून मृत्यूकडे जाणारी वाट चालू लागे. यामुळेच कदाचीत पेशवाईत विधवा पतीच्या मृत्यूनंतर फारस्या जगू शकल्या नाहीत असे आढळते. विश्वासरावची पत्नी पानीपतवर गेली होती. ती पुण्यास आल्यावर दोनच वर्षांनी वारली. मृत्यूसमयी तिचे वय केवळ पंधरावर्षाचे होते. नारायणराव पेशव्याच्या खुनानंतर त्याची पत्नी गंगाबाई

जेमतेम चारच वर्षे जगली. नाना फडणीसाची आठवी पत्नी बगाबाई नाना मेल्यावर केवळ चौदा दिवसातच मेली. मृत्यूसमयी ती केवळ चौदा वर्षे वयाची होती. कोवळ्या वयातल्या मुली वैधव्याने एवढ्या खचून जात, वाट्याला आलेले शापीत आयुष्य रेटणे त्यांना एवढे जड जाई की त्यातून त्या मृत्यूपंथाला लागत. काही तर या बहिष्कृत जीवनाचा विट येवून विहिर जवळ करीत.

केशवपन :-

विधवेवर लादण्यात आलेल्या बंधनांपैकी पहिली भयंकर सक्ती म्हणजे केशवपन होय. विधवेचे केस तिच्या मृत पतीच्या बंधनास कारण ठरतात म्हणून तिने सदोदीत केशवपन करावे असे मानले जाई. विधवेभोवती एक तऱ्हेचे सन्यस्त जीवन निर्माण करायला वपनाने मदत होणार होती. तसेच चेहऱ्याची मोहकता वपनाने संपणार होती. धर्माची जबरदस्त पकड असल्यामुळे विधवा सहजासहजी चेहरा विद्रुप करून घेत. पण खरेच का विधवा त्यातल्यात्यात तरुण विधवा स्वेच्छेने वपन करून घेत असतील ? पण इच्छा असो वा नसो त्या गुपचूप मुंडन करून घेत. कारण तशी धर्माज्ञा होती.

प्राचिन काळात वेदव्यास या स्मृतीकाराने म्हटले आहे की विधवा जर सती जाणार नसेल तर तिने आपल्या केसांचा त्याग केला पाहिजे. स्कंदपुराणात असे वचन आहे की विधवेची वेणी मृत नवऱ्याला जखडणारी व जाचक होते म्हणून विधवेने केशवपन केले पाहिजे. मध्ययुगात माधव, अनंतदेव यासारख्या धर्मशास्त्रकारांनी केशवपनाची पध्दती उचलून धरली. पुढे ही झपाट्यान वाढली. ही चाल उत्तरेपेक्षा दक्षीणेत अधिक प्रमाणात होती. महाराष्ट्रात ब्राम्हणांमध्ये ती विशेष पसरली.

पेशवेकाळात पतीच्या मृत देहाबरोबर पत्नीचे केस जाळीत. पत्नीचे वपन करून केस मृतदेहासोबत स्मशानावर न नेल्यास पुरोहीत प्रेताला मंत्राग्नी देण्यास नकार देत. विधवेने केस राखलं तर तिच्या पतीचा आत्मा त्या केसांनी ती नरकात बांधून ठेवते अशी तेव्हा धारणा होती. त्यामुळे पती मरताच तिचे मुंडन करण्यात येई. त्यानंतर दर पंधरा दिवसांनी घरी न्हावी बोलावून वपन केल्या जात असे.

सकेशा विधवा :-

कधी कधी विधवा केशवपन न करता सकेशा राहत. पुष्कळदा आ ला लढाईवर गेलेला पती परत येईल या आशेने त्या सकेश वाट पाहत. पानीपतवर गेलेला सदाशिवभाऊ परत येईल या आशेवर पार्वतीबाईने केशवपन केले नव्हते. सेनापती बापु गोखलेची पत्नी यमुनाबाई हिने बापुचा रक्तबंबाळ घोडा पाहुनही पती मेल्याची खात्री धरली नाही आणि मृत्यूपावेतो पुढील पंचविस वर्षे सौभाग्लेण्यांचा त्याग केला नाही. नारायणराव पेशव्याचा तर खुन झाला होता. पण त्याची विधवा गंगाबाई शेवटपर्यंत सकेशाच राहिली म्हणजेच त्या काळात एखादी विधवा काही ना काही कारणाने सकेशा राहत असे दिसते. अशा स्त्रियांना पेशवे काळात "केसकरीण" म्हणत असत.

सदाशिवभाऊची पत्नी पार्वतीबाई हीचे केशवपन करण्याचा आग्रह रघूनाथराव व सखारामबापू यांनी धरला होता. बापुने तर बळजबरीने ही विधी उरकून घ्यायचे ठरविले होते. पण तोतयाचे बंड व इतर कारणांमुळे ते राहुनच गेले. वैधव्यानंतरही एखाद्या स्त्रिने मुंडन केले नाही तर तिला दररोज प्रायश्चित्त घ्यावे लागे.

विधवेचे समाजातील स्थान :-

समाजात विधवांचा त्यातल्यात्यात तरुण विधवांचा फार कोंडमारा होई. तिला स्वत:चे शील रक्षण करणेही कठीण जात असे. समाज तिला बोडकी, रांड, रांडकी, मुंडकी इत्यादी नावान संबोधीत असे. एवढेच नव्हे तर तिच्या पुत्राला रांडेचा, रांडलेक असे म्हणत. विधवा ही बदचालीची स्त्री असते असे समाजाने गृहीत धरले होते. ती तर समाजात बहिष्कृत असेच पण तिचा पुत्रही बरेचदा बहिष्कृत मानला जाई. त्याला श्राध्दाचे आमंत्रण देत नसत. विधवेने परमेश्वर चिंतनात लक्ष धालावे, कथाकिर्तनात वेळ घालवावा असे समाज मानीत असे. बरेचदा तर तिने एखाद्या

सत्पुरूषाच्या सहवासात राहून परमार्थ साधावा असे उत्तेजन तिला दिल्या जाई. मुक्तीचा मार्ग गुरूविना शक्य नाही असे मानून विधवांना गुरु करणे बरेचदा भाग पडे. पण सर्वच गुरु आदर्शाचे पुतळे नसतात त्यामुळे बऱ्याच विधवांची फसगत होत असे.

सामाजिक दृष्ट्या वैधव्य मोठी आपत्ती असे. स्त्रिने मागील जन्मी जी पापे केलीत, त्यांची शिक्षा म्हणून तिला या जन्मी वैधव्य प्राप्त होते असे समाज मानीत असे अगदी बालवयात पोर विधवा झाली तर लोक का रडत आहेत हे सुध्दा तिला कळत नसे. तरी तिला इतर मुलींपेक्षा वेगळी वागणूक समाज देत असे. लोक हिडीसफिडीस करीत, तिरस्काराने वागवित. पण हे असे का हे त्या अजाण जिवाला समजण्याच्या पलिकडचे होते.

विधवांना कोणत्यसाही सामाजिक किंवा सार्वजनिक समारंभात भाग घेता येत नसे. सारे विधीनिषेध तिच्यासाठी असत. आजूबाजूच्या विलासी जगात तिला विरक्त रहावे लागे. समाज तिचे दर्शन सुध्दा अशुभ मानीत असे.

बंधने झुगारणाऱ्या विधवा :-

स्त्री ही विधवा असली तरी तिलाही भावना असतात. कितीही संयम राखला तरी मोहांना आवर घालणे कठीण असते. व्रतस्थ जीवन जगणे अशक्य झाल्यास क्वचीत प्रसंगी एखादी स्त्री वैधव्याची बंधने झुगारीत असे. अशीच एक तक्रार पेशव्याकडे आल्याचा उल्लेख पहिल्या माधवराव पेशव्याच्या रोजनिशीत आहे. "जान्हवी पुणतांबेकर ब्राम्हण हिचा दादला मृत्यू पावला, तेव्हा तिचे क्षौर जाहले होते. त्यास ही बायको अंताजी मुकुंद गोपाळ राजेवाडीकर यांचे घर निघाली. आणि केश राखोन काकणे हातात घालोन गोळक मजकूर यासी संग करून राहून पुत्र जाहला. तो सात-आठ वर्षाचा तिज समागमे आहे. सबब पोरगा समेत दोघा जणास अटकेत टाकले."

यावरून असे म्हणता येईल की त्या काळीही समाजाला धुडकावून देवून आपला हक्क मिळविण्याचा प्रयत्न काही स्त्रिया करीत होत्या. वरच्या उदाहरणात अंताजी मुकुंदाकडे रहावयास जाणारी विधवा जान्हवी चांगलीच धाडसी दिसते. स्वतःला करंटी समजून ती झुरत बसली नाही तर तिने केस वाढवले कंकण घातले व तिला मुलगाही झाला. तथापी अंताजीने विधवेस केवळ आश्रय दिला होता तिच्याशी विवाह केला नव्हता तरी ते दोघे एकत्र राहत होते हे लक्षात घ्यावे लागते.

या उदाहरणात स्त्रिने सुखाचा पाठलाग केलेला दिसतो. कोणताही विधीनिषेध न पाळता ती वागली. त्या काळी अशा स्त्रिया समाजात फार थोडया असत. विधवांवर जी बंधने होती त्यातच त्या राहत असत.

विधवांचे हक्क व अधिकार :-

अविभक्त कुटूंबातील विधवा असेल तर तिला त्या कुटूंबात अन्नवस्त्र मिळविण्याचा हक्क होता. पण याशिवाय कसलाही अधिकार नव्हता. अविभक्त कुटूंबातील पुरूष तिला अन्नवस्त्र देण्यास बांधलेले असत. पण पोटगीसाठी मिळकत तोडून देण्यास किंवा संपत्तीत वाटा देण्यास ते बांधलेले नसत. असे असले तरी अन्नवस्त्रासाठीसुध्दा बरेचदा विधवेला उजागरी नसे. "स्त्री विधवा झाली. विस बावीस वर्षाची आहे. तिचा व तिच्या सासूचा न पडाव. त्यामुळे विभक्त निघाली. अन्नवस्त्र न मिळे. आपल्या लग्नात दीड हजार रूपयाच्या वस्ता आणल्या होत्या. त्या सासूने काढून घेतल्या." पेशव्याने निकाल दिला - "तिच्या योगक्षेमाचा बंदोबस्त करणे व वस्ता तिच्या तिज देणे."

बहुतेक कुटूंबात स्त्री वाळीत पडत असली तरी क्वचीत एखाद्या घरी विधवा स्त्रिच सर्व कारभार पाही. व कुटूंबातील इतर माणसे तिच्या आज्ञेत वागत. पण हा अधिकार अपवादात्मकच होता. ज्या स्त्रिया बऱ्याच प्रौढपणी विधवा होत अशा स्त्रियांना कुटूंबात कर्तेपणाची भुमीका एखादे ठकाणी मिळे.

विधवांना सरकारी मदत :-

जे पुरूष सरकारी नोकरीत असतांना मरत त्यांच्या विधवांना सरकार काही आर्थिक मदत करीत असे. ही पध्दती पेशवाईत रूढ असल्याचे अनेक पुरावे कागदोपत्री आढळतात. मृत सरकारी नोकराला पुत्र असल्यास मृतकाचे वतन पुत्राला मिळे. पुत्र नसल्यास त्याच्या विधवेला निम्मे वतन मिळत असे. सखुबाई शिंदे यांनी पुणे मुक्कामी येवून विनंती केली की जयाजी बिन राणोजी शिंदे यांणी स्वामीच्या राज्यात सेवा केली आणि कामावरी कार्यास आले. आपला योगक्षेम चालला

पाहिजे, संसाराचे बेगमीस नूतन इनाम गाव करून दिले पाहिजे." ही विनंती मान्य करून पेशव्याने तिला काही गावे इनाम दिली.

लढाईत सामान्य सैनिक मेल्यास त्याच्या पत्नीस दहा रूपये वर्षासन मिळत असल्याच्या नोंदी आढळतात. लढाई शिवाय इतर कारणाने मृत्यू आला तरी सरकार मदत देई. त्रिंगलवडीच्या किल्ल्यावरील नोकरास वाघाने मारले. म्हणून त्याच्या कुटूंबाला दरसाल सात रूपये कामय स्वरूपी मिळावे असा आदेश काढण्यात आला.

बाळाजी बाजीराव पेशव्याच्या रोजनिशीत तर या संदर्भात बऱ्याच नोंदी आढळतात. उदाहरणार्थ सरकारी नोकर फकीर महंमदाचा मृत्यू झाल्यामुळे त्याच्या विधवेस दरसाल दोन खंडी भात देण्याचा हुकूम काढण्यात आला. नारायणगडावर खंडनाक बाबुराव पाटील ठार झाला. त्याच्या बायकोस दरवर्षी दहा रूपये देण्याची आज्ञा काढण्यात आली.

वरील प्रकारे पेशवेकालीन स्त्रियांच्या परिस्थितीचे अध्ययन करता येईल.

संदभ ग्रंथसूची :-

(१) सरदेसाई गो.स. - पेशवे दप्तर खंड २ - गव्हर्मेन्ट सेन्ट्रल प्रेस मुंबई, इ.स. १९३०.
(२) साने का.ना. (संपा.) - पेशव्यांची बखर - मॉर्डन बुक डेपो पूणे.
(३) साने का.ना. (संपा.) - भाऊसाहेबांची बखर - अनाथ विद्यार्थीगृह पूणे, १९६५.
(४) कूलकर्णी अ.रा. - अशी होती शिवशाही - राजहंस प्रकाशन पूणे, व्दि.आ. २०००.
(५) कठारे डॉ. अनिल व कदम डॉ. वसंत - मराठेकालीन समाज : गुन्हे दंड आणी शिक्षा - उषा वाघ सुगावा - प्रकाशन सत पूणे, प्रथमापवृत्ती इ.स. २००९.
(६) गवळी डॉ. पी.ए. - पेशवेकालीन महाराष्ट्र - के.एस. अतकरे कैलास पब्लीकेशन औरंगपूरा औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती २०००.
(७) पवार जयसिंगराव - मराठेशाहीचा मागोवा - मंजुश्री प्रकाशन कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती इ.स. १९९३.
(८) बैसाने डॉ. अनिल पाटील, डॉ. सुभाष - मराठे कालीन समाज आणी अंधश्रध्दा - डि.एस. बंडाळे कल्पना प्रकाशन नांदेड, प्रथमावृत्ती इ.स. २००५.
(९) ओतूरकर रा.वि. - पेशवेकालीन सामाजीक व आर्थिक पत्रव्यावहार
(१०) देशमुख शारदा - शिवकालीन पेशवाईतील स्त्रिजिवन
(११)भावे वा.कृ. - पेशवे कालीन महाराष्ट्र